

ALLOCHTONEN IN NEDERLAND, VERONTRUSTING EN BELEID

Tiede Bijlsma en Frits Koopmans

1. INLEIDING

Dat de aanhang van extreem-rechts voor een deel ontstaat door concurrentie tussen autochtonen en allochtonen is aannemelijk (Husbands, 1983; Eisinga en Scheepers, 1989). Omdat opleiding en inkomen van allochtonen vaak laag zijn (Penninx, 1988) zal de strijd zich vooral afspelen rond de verwerving van werk waarvoor weinig scholing is vereist, betaalbare huurwoningen en sociale zekerheid (Eisinga e.a., 1992). Autochtonen die daarbij het onderspit delven blijven achter zonder werk met huisvesting die hen niet bevalt in een woonomgeving die de oude niet meer is, levend in het besef dat zonder buitenlanders meer buurtgenoten zouden zijn gebleven, waardoor men zich minder geïsoleerd en meer op zijn gemak zou hebben gevoeld (Swyngedouw, 1990). Omstandigheden die hen gevoelig kunnen maken voor het extreem-rechtse gedachtengoed waarin buitenlanders, en vooral de islamitische groeperingen onder hen, voortdurend worden opgevoerd als zondebok en de suggestie wordt gewekt dat er zonder hen voor autochtonen meer perspectief zou zijn. Zijn gevoelens van concurrentie inderdaad een reden voor het stemmen op extreem-rechts, dan is te verwachten dat de verkiezingsboodschap van Centrumdemocraten (CD) en Centrumpartij (CP) het meest aanslaat in buurten waar veel allochtonen wonen. Juist in deze buurten treedt de confrontatie tussen autochtonen en allochtone nieuwkomers het meest op de voorgrond, waar het gaat om zaken als huisvesting, werkgelegenheid, sociale zekerheid en sociale voorzieningen. Het zijn de minder welvarende wijken met een doorgaans laaggeschoolde bevolking, weinig eigen woningbezit, veel werkloosheid, veel lage inkomens en een sterk beroep op de sociale voorzieningen.

Niet alleen kan de aanwezigheid van allochtonen bij autochtonen het gevoel oproepen dat hun sociale en economische belangen worden geschaad, ze kunnen ook worden ervaren als een bedreiging van de eigen cultuur en identiteit. Wellicht speelt dit sterker in buurten waar zich onder de autochtonen veel gehuwden bevinden dan in buurten waar de toon wordt gezet door alleenstaanden en samenwonenden. In gezinnen is de manier van leven vaker meer traditioneel ingericht. Van oudsher gevoelige belangen in de sfeer van opvoeding, onderwijs en toekomst voor de kinderen staan er sterker op de

voorgond. Veel allochtone kinderen op school wordt al gauw gezien als een bedreiging voor het onderwijspeil. Ook onderscheiden allochtonen zich vaak door een andere leefwijze, godsdienst, taal, kleding en man-vrouw verhouding. Mogelijk dat daardoor bij het wat meer traditioneel ingestelde deel van de bevolking eerder het gevoel ontstaat dat de eigen leefwereld in de verdrukking dreigt te raken en moet worden afgeschermd voor allochtone invloeden. Niet uitgesloten is dat men daardoor eerder zijn heil gaat zoeken bij partijen die zich uitdrukkelijk afzetten tegen allochtonen. Vooral wanneer tevens het idee ontstaat dat ze in de grote steden eerdaags niet meer in de minderheid maar in de meerderheid zullen zijn.

Uit een stapsgewijze regressieanalyse over 82 buurten in Amsterdam (Bijlsma en Koopmans, 1996) blijkt inderdaad dat het percentage stemmen dat extreem-rechts bij de meest recente gemeenteraadsverkiezingen in 1994 wist te verwerven goed kan worden verklaard op basis van het percentage allochtonen in de buurt, de mate waarin daar Turken en Marokkanen sterker zijn vertegenwoordigd dan Surinamers en Antillianen, het percentage gehuwden onder de autochtone buurtbevolking en het percentage eigen woningbezit in de buurt. De verklaarde variantie is gelijk aan 78%, waarvan ruim de helft (44%) voor rekening komt van het percentage gehuwden onder de autochtonen.

Dat de steun voor extreem-rechts groter is in wijken waar het gezinsleven sterker de sfeer bepaalt, en in wijken met veel allochtonen en weinig eigen woningbezit, wijken die doorgaans opvallen door slechte huisvesting, veel lage inkomens, laaggeschoolden en een veelvuldig beroep op de sociale zekerheid, betekent niet zonder meer dat de stemmers op extreem-rechts met name moeten worden gezocht onder gehuwden, laagopgeleiden, werklozen, uitkeringsgerechtigden en minder welgestelden. Samenhangen op het niveau van buurten kunnen niet rechtstreeks worden vertaald in uitspraken over personen. Rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid van een 'ecological fallacy'. Er kan alleen worden gesteld dat voor iemand die woont in een buurt met bij voorbeeld veel autochtone gezinnen of veel allochtonen de kans groter is dat hij of zij kiest voor extreem-rechts. Beantwoording van de vraag of deze keuze wordt opgeroepen door gevoelens van bedreiging en of het daarbij gaat om bepaalde categorieën, zoals gehuwden of bij voorbeeld autochtonen in een achterstandpositie, vereist een steekproef van personen. Pas dan kan worden nagegaan of de ecologische correlaties rechtstreeks kunnen worden vertaald naar kenmerken van personen.

Bij onderzoek naar ecologische correlaties is men niet aangewezen op steekproefonderzoek en kan gebruik worden gemaakt van verkiezingsuitslagen. Weliswaar beschikt men dan over alle op extreem-rechts uitgebrachte stemmen in een buurt, stad of land, maar niet op het niveau van personen. Echter, probeert men daar vervolgens via steekproefonderzoek wel zicht op te krijgen, dan kan men er van uitgaan dat niet iedereen bereid is voor een dergelijke keuze uit te komen en dat degenen die dat wel doen naar alle waarschijnlijkheid geen dwarsdoorsnede vormen van de stemmers op extreem-rechts. Rechtstreeks vragen naar een eventuele voorkeur voor extreem-rechts is naïef. In de meest recente 'Dutch parliamentary election study' geeft slechts 0.9% van de ondervraagden aan dat ze bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1994 op de CD hebben gestemd, terwijl die partij 2.5% van de stemmen in de wacht heeft gesleept. Daarbij komt dat, zelfs wanneer een ieder openlijk uit zou komen voor zijn of haar politieke voorkeur, de aanhang van extreem-rechts nog niet zo groot is, dat het

aantal in een steekproef te verwachten CD- en CP-stemmers voldoende groot is voor een zinvolle analyse (van Holsteyn, 1994) (1).

Een waterdichte toetsing van door ecologische correlaties gesuggereerde samenhangen tussen persoonskenmerken en een variabele als het al dan niet stemmen op extreem-rechts is voorsnog dan ook geen haalbare kaart. Bij onderzoek naar mogelijke samenhangen tussen persoonskenmerken en een voorkeur voor extreem-rechts is meting van deze voorkeur door simpelweg te vragen naar stemgedrag een weinig zinvolle aanpak en zullen alternatieve wegen moeten worden bewandeld. De door ons gevolgde weg wordt toegelicht in paragraaf 2.

2. ONDERZOEKSVRAGEN

De volgende vragen worden tegen het licht gehouden:

- in hoeverre ervaren autochtonen komst en aanwezigheid van allochtonen als een economische en culturele bedreiging;
- in hoeverre is er steun voor beleidsmaatregelen met een extreem-rechtse signatuur;
- bestaat er inderdaad een samenhang tussen deze steun en gevoelens van bedreiging;
- komen gevoelens van bedreiging en een voorkeur voor extreem-rechts getinte beleidsmaatregelen met name voor bij die autochtonen waarvoor de culturele en economische belangenstrijd naar verwachting het sterkst is, zoals gehuwden, laaggeschoolden, werklozen en uitkeringsgerechtigden.

Ter opheldering van de bovenstaande vragen is informatie ingewonnen bij een a-select getrokken steekproef van ruim tweeduizend personen uit de Nederlandse bevolking (2).

3. DE VARIABELEN

Een kernvariabele in dit onderzoek is de mate waarin autochtonen de komst en aanwezigheid van allochtonen als bedreigend ervaren. In ander onderzoek (Scheepers e.a. 1994c en Billiet, 1995) komt deze dreiging naar voren als een dimensie van etnocentrisme: een positieve houding tegenover de eigen groep die wordt gecombineerd met een negatieve houding tegenover andere groepen. Naast de door Scheepers gepresenteerde dimensies van etnocentrisme ('ingroup', 'outgroups' en 'ervaren dreiging door etnische minderheden') duikt bij Billiet nog een vierde op die te beschouwen is als een variant op de ingroup-dimensie en betrekking heeft op gevoelens van superioriteit van het eigen ras. Geen onderscheid wordt gemaakt naar type dreiging. Het accent ligt op de materiële, economische kant ervan. Daarnaast kan sprake zijn van een meer immateriële dreiging, waarbij het gevoel ontstaat dat door de aanwezigheid van andere culturen de eigen cultuur en identiteit in de verdrukking dreigen te raken en op termijn zelfs verloren kunnen gaan. Daar is tot nu toe weinig onderzoek naar gedaan (Scheepers, 1995). Reden voor ons ook aandacht te besteden aan deze meer culturele variant van ervaren dreiging.

Voor de meting van economische bedreiging putten we uit reeds beproefde items op dat gebied. Het zijn uitspraken over aantasting van de werkgelegenheid, sociale

zekerheid en de huisvesting. Ze zijn in het voorjaar van 1996 voorgelegd aan de respondenten met het verzoek aan te geven in hoeverre ze het er mee eens zijn en ze luiden als volgt:

- e1: Het komt nog eens zover dat Nederlanders worden ontslagen om plaats te maken voor mensen die behoren tot een etnische minderheid.
- e2: Bij de toekenning van woonruimte worden etnische minderheden voorgetrokken.
- e3: Buitenlanders komen naar ons land om te profiteren van de sociale voorzieningen.
- e4: Bezuinigingen op de sociale uitkeringen zouden ook hebben plaatsgevonden, wanneer er in Nederland geen etnische minderheden waren geweest.

Voor de meting van culturele dreiging zijn de reacties op de vier volgende uitspraken gebruikt.

- c5: In Nederland wonen mensen die van elders afkomstig zijn. Dit is een aanwinst omdat Nederlanders daardoor meer in aanraking komen met andere gewoonten en manieren van leven.
- c6: Mensen die naar Nederland zijn gekomen om hier een bestaan op te bouwen moeten dat kunnen doen met behoud van de eigen gewoontes, ook wanneer deze afwijken van de Nederlandse.
- c7: Zoals christenen recht hebben op een eigen kerk, zo hebben moslims in Nederland recht op een eigen moskee.
- c8: Onderwijs aan kinderen van etnische minderheden gaat ten koste van Nederlandse kinderen (3).

Een tweede kernvariabele is sympathie voor extreem-rechts. Meting ervan door te vragen naar stemgedrag is, zoals in de inleiding toegelicht, geen vruchtbare strategie. Als alternatief kan worden nagegaan in hoeverre extreem-rechtse denkbeelden worden onderschreven. De omschrijving ervan varieert per onderzoek en bevat de volgende elementen: extreem nationalisme, racisme, traditionalisme inzake het gezin, een anti-linkse en meer specifiek een anti-communistische houding, een anti-democratische instelling (anti-parlementarisme, anti-pluralisme en een uitgesproken hang naar een sterke politieke leider), een benadrukking van recht en orde, cultureel pessimisme, militarisme en ethnocentrisme (Scheepers e.a., 1994c). Bij een dergelijk samenstel van kenmerken kan met recht worden gesproken van een extreem-rechts syndroom. Slechts weinigen gaan, althans naar eigen zeggen, onder zo'n syndroom gebukt: afhankelijk van de precieze omschrijving ervan en de onderzochte populatie varieert het percentage rechts-extremisten tussen de 1 en 6%. Dit percentage komt zelfs onder degenen die stemmen op een extreem-rechtse partij niet boven de 15. Extreem-rechts stemmen en extreem-rechts zijn vallen dus niet samen. Bovendien wordt bij de meting van ethnocentrisme een beroep gedaan op uitspraken, waarmee in niet mis te verstane bewoordingen negatieve en generaliserende oordelen over minderheden worden geponeerd. Het gebruik ervan is niet vrij van onbedoelde effecten en derhalve verre van onomstreden. Een uitgesproken, zwart op wit staand, sterk negatief oordeel over bepaalde groepen kan worden verward met het realiteitsgehalte ervan. 'Het staat er, dus het zou wel eens waar kunnen zijn'. In dat geval schiet het onderzoek haar doel voorbij en gaat meting en inventarisering over in stigmatisering. Ook kan de confrontatie met sterk negatieve en racistische beelden emotioneel belastend zijn, vooral wanneer men behoort tot of zich sterk verbonden voelt met de groep die er het onderwerp van is.

Reden voor ons bij de operationalisering van extreem-rechtse sentimenten af te zien van een directe, etnocentrische invalshoek. In plaats daarvan zijn de meningen gepeild over (mogelijke) beleidsmaatregelen op het gebied van de toelating van allochtonen en hun economische, culturele en politieke integratie. Uiteraard zal ook deze operationalisering niet precies samenvallen met het al dan niet stemmen op extreem-rechts. Wel worden ze beschouwd als "geldige metingen van aspecten van extreem-rechtse denkbeelden" (Scheepers e.a., 1994c: 12).

Te verwachten is dat degenen die verontrust zijn over de komst en aanwezigheid van allochtonen zich meer thuis voelen bij een beleid dat is gericht op het weren van immigranten en weinig boodschap hebben aan maatregelen gericht op integratie en positieve discriminatie. Als zodanig zullen ze eerder begrip hebben voor de standpunten van extreem-rechts en vormen ze voor extreem-rechts een groep waar politieke steun is te behalen. Daarmee is niet gezegd dat een ieder die gebukt gaat onder gevoelens van economische en culturele bedreiging dit gevoel rechtstreeks zal vertalen in een stem op extreem-rechts. Vooralsnog is zelfs de vraag in hoeverre deze gevoelens samengaan met een onderschrijving van met name door extreem-rechts voorgestane beleidsmaatregelen. Daar is tot nu toe weinig onderzoek naar gedaan.

De meningen over de beleidsmaatregelen worden in kaart gebracht op grond van de reacties op de onderstaande uitspraken. De formuleringen zijn zo gekozen dat er zowel uitspraken zijn die positieve maatregelen voor buitenlanders behelsen als uitspraken waarbij het tegenovergestelde het geval is. Ze betreffen door extreem-rechts voorgestane maatregelen gericht op het weren, ontslaan en terugsturen van allochtonen, alsmede maatregelen waar extreem-rechts tegen gekant is en die gericht zijn op politieke en economische integratie van allochtonen en het voor hen bestaande recht op behoud van de eigen cultuur. De uitspraken luiden als volgt (4).

- b9: Als 6% van de Nederlandse bevolking bestaat uit mensen die afkomstig zijn uit landen als Turkije, Marokko en Suriname, dan moet de overheid er naar streven dat ook 6% van haar werknemers afkomstig is uit die landen.
- b10: Wanneer bij ontslag moet worden gekozen tussen iemand die geboren en getogen is in Nederland en iemand die dat niet is, dan moet, ook wanneer ze op alle andere punten gelijk zijn, de laatstgenoemde worden ontslagen.
- b11: Wanneer buitenlanders langer dan een jaar werkloos zijn moet hun verblijfsvergunning worden ingetrokken en moeten ze worden teruggestuurd naar hun land van herkomst.
- b12: De overheid moet zich soepel opstellen bij het verstrekken van verblijfsvergunningen aan asielzoekers, ook wanneer voor de bekostiging daarvan de belastingen omhoog moeten.
- b13: De overheid moet er voor zorgen dat belangrijke bestuurlijke functies in onze samenleving alleen worden vervuld door mensen die hier zijn geboren en getogen.
- b14: In het onderwijs moet voor kinderen van etnische minderheden ook tijd worden vrij gemaakt voor het onderricht in de taal en cultuur van het land van herkomst.
- b15: Wanneer buitenlanders hier langer dan vijf jaar wonen moeten ze stemrecht hebben bij:
 - a. de gemeenteraadsverkiezingen
 - b. de verkiezingen voor de Tweede Kamer (5).

De antwoordmogelijkheden bestaan, evenals bij de andere uitspraken, uit een vijfpuntsschaal, lopend van helemaal eens tot helemaal oneens. De volgorde waarin het geheel aan uitspraken wordt aangeboden is gerandomiseerd en wordt dus bij elke respondent door het toeval bepaald. Dit om tegenwicht te bieden aan eventuele volgorde-effecten.

Naast de bovenstaande twee kernvariabelen is gebruik gemaakt van een aantal achtergrondkenmerken. Het merendeel daarvan heeft al eerder gefungeerd in onderzoek naar de relatie tussen persoonskenmerken en extreem-rechtse sympathieën. De in die onderzoeken gevonden resultaten worden kort toegelicht in de volgende paragraaf.

4. ACHTERGRONDKENMERKEN

Etnocentrische sentimenten worden aangewakkerd door autoritarisme (6) de behoefte zich te onderwerpen aan autoriteiten en tegelijkertijd zelf macht uit te oefenen over andere machtelozen) en op haar beurt is autoritarisme, zowel in Vlaanderen als in Nederland, sterker aanwezig bij kleine zelfstandigen en hand- en landarbeiders, terwijl ook ouderen, kerkelijken en laagopgeleiden (7) er vaker mee zijn behept (Billiet e.a., 1992).

In eerder onderzoek bij een steekproef uit de Belgische bevolking (Billiet e.a., 1990) is het niet genoten hebben van algemeen vormend onderwijs samen met een geringe welstand, relatief oud zijn en wonen in een buurt waar Moslims wonen de combinatie waarbij de kans op een negatieve houding tegenover migranten het grootst is (8). Ook in een in 1994 gehouden onderzoek (Van Leusden en Moors, 1995) en in een meer recent onderzoek van het Ministerie van Justitie (Volkskrant, 21-5-'96) naar de houding van Nederlanders tegenover allochtonen duiken de basisvariabelen opleiding en leeftijd op. Ze leveren de sterkste samenhangen en in de te verwachten richting: de houding tegenover buitenlanders is positiever naarmate men jonger is en hoger opgeleid.

Ook de samenhangen tussen persoonskenmerken en het stemmen op extreem-rechts of, beter gezegd, de bereidheid voor een dergelijke keuze uit te komen, is onderwerp van onderzoek geweest. Deze bereidheid is in Nederland wat sterker bij inwoners van de grote steden en de westelijke provincies, mannen, jongeren van 18 tot 24 jaar, degenen die voor hun 18de hun schoolopleiding hebben afgesloten, lagere inkomensgroepen, werklozen, arbeidsongeschikten en onkerkelijken (Scheepers, e.a., 1993) (9). In vervolgonderzoek komt de combinatie jonge, laag opgeleide, onkerkelijke handarbeiders boven drijven. Zij zeggen vaker dat ze kiezen voor extreem-rechts. Dit geldt bij voorbeeld ook, zij het in mindere mate, voor een categorie als onkerkelijke huisvrouwen (10). Minder steun voor deze partijen is te vinden bij studenten en hoog opgeleiden, vooral bij de kerkelijken onder hen (Scheepers, e.a., 1994b).

Een vergelijkbaar beeld wordt in België gevonden (Scheepers, e.a., 1995). Ook daar zeggen jongeren, handarbeiders, laagopgeleiden en onkerkelijken vaker te hebben gestemd op extreem-rechts (het Vlaams Blok), zij het dat ook de kerkelijken nu hoger scoren dan in doorsnee het geval is (11). Minder steun voor extreem-rechts is weer te vinden bij studenten en, met uitzondering van degenen met een hoge technische

opleiding, bij hoog opgeleiden. Kennelijk zijn deze groepen minder ontvankelijk voor de ideeën van extreem-rechts. Tot verrassing van de onderzoekers leveren autoritarisme en gevoelens van politieke machteloosheid geen bijdrage aan de verklaring voor de steun voor extreem-rechts. Reden voor hen te spreken over wegverklaring en schijnverbanden. In onze ogen een overhaaste conclusie (12). Wel wordt een effect gesignaleerd van ethnocentrisme op de kans dat men kiest voor het Vlaams Blok. Dit effect is met een 3% grotere kans echter niet sterk. Dat daarnaast de helft van de aanhangers van het Vlaams Blok te kennen geeft dat een negatieve houding tegenover migranten de drijfveer is voor het stemmen op deze partij maakt het effect niet sterker. Het betekent alleen dat onder degenen die kiezen voor het Vlaams Blok ethnocentrisme geen zeldzaam verschijnsel is, maar afgaande op de in dit onderzoek geringe samenhang tussen ethnocentrisme en de keuze voor het Vlaams Blok geldt dit kennelijk ook voor degenen die niet op die partij stemmen (13).

Waar het de achtergrondkenmerken betreft springt, het geheel overziend, één groep er uit: laag opgeleiden. Zij zijn meer autoritair, meer ethnocentrisch, staan negatiever tegenover minderheden en zeggen vaker dat ze stemmen op extreem-rechts. Bij de andere kenmerken is het beeld niet eenduidig. Zo zijn kerkelijken en ouderen meer autoritair en staan ouderen negatiever tegenover minderheden, maar zijn het de onkerkelijken en jongeren die zich vaker uitspreken voor extreem-rechts. Mogelijk stemmen ouderen niet minder vaak op deze partijen, maar zijn ze minder vaak bereid daar voor uit te komen en staat bij kerkelijken de binding met de confessionele partijen een keuze voor extreem-rechts in de weg. Hoe dit ook zij, opleiding is vooralsnog de meest duidelijke voorspeller. Alvorens na te gaan of dit ook geldt voor de mate waarin men verontrust is over de aanwezigheid van allochtonen en voor de meningen over mogelijke beleidsmaatregelen, worden eerst deze verontrusting en meningen in kaart gebracht.

5. VERONTRUSTING

Tabel 1 laat zien hoe is geantwoord op de acht uitspraken die zijn gebruikt voor de meting van de economische en culturele dreiging die door de aanwezigheid van allochtonen kan worden opgeroepen (14). Bij uitspraken waarbij een bevestiging wijst op ervaren dreiging zijn de antwoordmogelijkheden gespiegeld, zodat bij elke uitspraak de score 5 staat voor het antwoord dat duidt op het sterkste gevoel van verontrusting.

Tabel 1. De reacties op de acht uitspraken over economische en culturele dreiging, in percentages.

	n	geen bedreiging			3	bedreiging		
		1	2	1 + 2		4	5	4 + 5
e1	(2001)	27	34	61	21	12	5	17
e2	(1881)	9	24	33	32	26	9	35
e3	(2040)	6	19	25	38	26	11	37
e4	(1955)	17	47	64	19	14	4	18
c5	(2070)	7	31	38	32	20	10	30
c6	(2080)	5	24	29	30	31	11	42
c7	(2072)	19	48	67	17	10	7	17
c8	(2013)	15	36	51	28	16	5	21

Over het geheel genomen wordt de dreiging die door de aanwezigheid van allochtonen kan worden opgeroepen vaker niet dan wel onderschreven: 46 tegenover 27%. Uitgesplitst naar type dreiging, economisch of cultureel, verandert het beeld niet en wordt zelfs exact hetzelfde verschil gevonden. In beide gevallen is het percentage antwoorden dat duidt op verontrusting dus kleiner. Wel varieert dit percentage duidelijk per uitspraak. Met name zijn er relatief weinig mensen die moeite hebben met het recht van allochtonen op een eigen moskee (c7) en weinig mensen die verwachten dat Nederlanders in de toekomst hun baan kwijt raken aan allochtonen (e1), terwijl eveneens veruit de meerderheid de mening is toegedaan dat er ook zonder allochtonen sprake zou zijn geweest van bezuinigingen op de sociale uitkeringen (e4). Duidelijk vaker is men verontrust over een mogelijke bevoordeling van allochtonen bij de toekenning van woonruimte (e2), hebben relatief veel mensen het idee dat allochtonen naar ons land komen om te profiteren van de sociale voorzieningen (e3) en is er weinig steun voor de opvatting dat allochtonen hier een bestaan op moeten kunnen bouwen met behoud van de eigen culturele identiteit (c6).

De reacties op de uitspraken lopen dus uiteen. Kennelijk vertegenwoordigt het ene onderwerp een meer heikel punt dan het andere. Dit roept de vraag op in hoeverre de economische en culturele items kunnen worden samengevat in twee homogene schalen of, anders gezegd, in hoeverre er samenhang is te ontdekken in de gegeven antwoorden. Dit laatste blijkt het geval (15). Een volgende vraag is of aan elk van deze schalen een dimensie ten grondslag ligt, door ons op voorhand benoemd als 'ervaren dreiging'. Ook dit blijkt het geval te zijn (16). Daarnaast is er een duidelijke, positieve, significante samenhang tussen de economische en culturele variant van de dreiging ($r = .65$) en geldt voor beide schalen dat er bij de samenhang met de samengevoegde schaal, uiteraard mede door de ingebouwde contaminatie, sprake is van bijna een 1 op 1 relatie ($r = .91$). Reden de beantwoording van de acht uitspraken samen te vatten in een totaalscore, die de mate van ervaren bedreiging weergeeft, waarbij de hoogste waarde (40) staat voor het sterkste gevoel van bedreiging. Voordat wordt nagegaan in hoeverre deze mate van bedreiging samenhangt met de houding tegenover het te voeren beleid worden eerst de meningen over de acht gepresenteerde beleidsmaatregelen in kaart gebracht.

6. BELEID

In tabel 2 staan de reacties op de acht uitspraken over mogelijke beleidsmaatregelen. Bij uitspraken die een afwijzing behelzen van maatregelen gericht op integratie en positieve discriminatie van allochtonen zijn de antwoordmogelijkheden gespiegeld, zodat bij elke uitspraak de hoogste score staat voor de sterkste afwijzing van op integratie gerichte maatregelen.

Tabel 2. De reacties op de maatregelen gericht op integratie van allochtonen, in percentages.

	n	voor integratie			tegen integratie			
		1	2	1 + 2	3	4	5	4 + 5
b9	(1995)	7	22	29	31	28	12	40
b10	(2026)	24	35	59	27	10	5	15
b11	(2051)	10	29	39	27	22	14	36
b12	(2060)	2	8	10	21	38	31	69
b13	(2077)	15	33	48	24	18	10	28
b14	(2069)	4	22	26	21	34	19	53
b15a	(2041)	11	31	42	22	22	14	36
b15b	(2028)	8	23	31	24	26	19	45

Over het geheel genomen worden maatregelen gericht op integratie van allochtonen vaker niet dan wel onderschreven: 40 tegenover 35%. Met name is er weinig steun voor een soepel asielbeleid (b12) en zijn er relatief weinig mensen die vinden dat er in het onderwijs aan allochtone kinderen tijd moet worden vrijgemaakt voor onderricht in de taal en cultuur van het land van herkomst (b14). Ook het verlenen van stemrecht aan allochtonen die hier langer dan vijf jaar wonen kent, althans waar het gaat om de verkiezingen voor de Tweede Kamer, meer tegenstanders dan voorstanders (b15b) en hetzelfde geldt voor een positief discriminerend werkgelegenheidsbeleid van de overheid, gericht op een evenredige vertegenwoordiging van etnische minderheden in haar werknemersbestand (b9). Daarentegen is er relatief weinig steun voor de andere kant van de medaille: een beleid geënt op negatieve discriminatie, in die zin dat bij ontslag allochtonen, ook bij gelijke geschiktheid, eerder aan de beurt zouden moeten komen (b10) en belangrijke bestuurlijke functies alleen toegankelijk mogen zijn voor mensen die hier zijn geboren en getogen (b13). Bij het aan allochtonen te verlenen stemrecht bij gemeenteraadsverkiezingen houden de voor- en tegenstanders elkaar vrijwel in evenwicht (b15a). Hetzelfde geldt voor het terugsturen van allochtonen naar het land van herkomst wanneer ze langer dan een jaar werkloos zijn (b11). Ondanks het ingrijpende karakter van een dergelijke maatregel stemt ruim een derde daar mee in.

Ook hier lopen de reacties op de uitspraken dus uiteen. De ene maatregel stuit op duidelijk meer weerstand dan de andere. Opnieuw is de vraag in hoeverre de uitspraken een homogene schaal vormen en ook hier blijkt dat het geval te zijn. Worden de items b9 en b14 buiten beschouwing gelaten dan is er bovendien sprake van unidimensionaliteit (17). Reden de beantwoording van de resterende zes uitspraken samen te

vatten in een totaalscore, die aangeeft in hoeverre men een op integratie gericht beleid afwijst, waarbij de hoogste score (30) staat voor de sterkste afwijzing.

De op die manier gemeten houding tegenover de beleidsmaatregelen hangt, zoals verwacht, sterk samen met de mate waarin de aanwezigheid van allochtonen als bedreigend wordt ervaren ($r = .79$). Naarmate men meer verontrust is, is men duidelijk minder vaak geneigd zijn of haar fiat te geven aan op integratie gerichte maatregelen. De meest verontruste groep, degenen die bij geen enkel punt aangeven dat ze zich niet bedreigd voelen, is daarbij het meest voorspelbaar. Ruim 70% van deze groep is bij geen enkele op integratie gerichte maatregel bereid daar ja tegen te zeggen. De minst verontruste groep, degenen die bij geen van de aangesneden onderwerpen een reactie geven die duidt op bedreiging, is minder rechtlijnig. Ruim de helft ervan komt bij de beleidsmaatregelen tenminste één keer terecht aan de onwelwillende kant van de schaal. Ook zij keren zich vooral in vrij groten getale tegen een soepel asielbeleid (40%) en onder hen zijn ook nogal wat tegenstanders te vinden van het verlenen van stemrecht aan buitenlanders, vooral waar het gaat om de verkiezingen voor de Tweede Kamer (18.5%). Kennelijk roept bedreiging al gauw een onwelwillende houding op, maar is het ontbreken ervan niet altijd een garantie voor een welwillend standpunt. In de volgende paragraaf gaan we na in hoeverre de verontrusting en een afwijzing van op integratie gericht beleid sterker naar voren komt bij bepaalde groepen.

7. VERONTRUSTING EN EEN ONWELWILLEND HOUING, STERKER BIJ BEPAALDE GROEPEN?

Met name laag opgeleiden blijken meer negatief te staan tegenover allochtonen en evenals handarbeiders vaker een voorkeur te hebben voor extreem-rechts (zie paragraaf 3). Deze voorkeur is ook wat vaker te vinden onder werklozen, uitkeringsgerechtigden, jongeren, personen met een laag inkomen en huisvrouwen, en minder vaak bij studenten. Daarnaast kwam in eigen onderzoek het percentage gehuwden naar voren als een opvallend goede voorspeller van het stemmen op extreem-rechts, hetgeen de vraag oproept of ook gehuwden meer moeite hebben met de aanwezigheid van allochtonen en vaker voorstander zijn van een minder welwillend beleid tegenover allochtonen.

Tabel 3 geeft antwoord op de vraag of gevoelens van bedreiging en een voorkeur voor extreem-rechts getinte maatregelen met name voorkomen bij die autochtonen waarvoor de culturele en economische belangenstrijd naar verwachting het sterkst is, zoals gehuwden, laag opgeleiden, mensen met een laag inkomen, werklozen en uitkeringsgerechtigden. Daarnaast is gelet op jongeren en huisvrouwen waarvan in onderzoek is gebleken dat ze, zij het in geringe mate en niet altijd eenduidig, affiniteit zouden hebben met extreem-rechts. Ook het al dan niet student zijn is opgenomen omdat studenten, afgaande op eerder onderzoek, juist minder ontvankelijk lijken te zijn voor extreem-rechts. Per kenmerk (18) is aangegeven in hoeverre de aan- of afwezigheid ervan samenhangt met de mate van ervaren bedreiging en de mate waarin een op integratie gericht beleid wordt afgewezen.

Tabel 3. Samenhangen tussen de aan- of afwezigheid van de genoemde kenmerken en de mate van ervaren dreiging, alsmede de mate waarin een op integratie gericht beleid wordt afgewezen, uitgedrukt in de produktmoment correlatiecoëfficiënt (r) (1).

	bedreiging	beleid
lage opleiding	.30	.27
laag inkomen	.08	.07
werkloos	-.07	-.06
uitkeringsgerechtigd	.00	.04
huisvrouw	.09	.05
gehuwd	.05	.08
student	-.02	-.04
jong	.01	-.01

(1) Alle onafhankelijke variabelen zijn dichotoom. De afhankelijke variabelen 'bedreiging' en 'beleid' zijn weliswaar geen ratio-variabelen, maar lenen zich gezien het grote aantal mogelijke waarden in voldoende mate voor correlatierekening. Overigens resulteert toepassing van een rangcorrelatiecoëfficiënt als r_s in nagenoeg dezelfde uitkomsten.

Het geheel overziend is de verontrusting en een onwelwillende houding sterker aanwezig bij laag opgeleiden dan bij hoog opgeleiden. Meer opvallend is echter dat er bij de andere achtergrondkenmerken nauwelijks samenhangen zijn te bespeuren. Het al dan niet hebben van een laag inkomen speelt evenals het wel of niet werkloos, uitkeringsgerechtigd of gehuwd zijn, tegen de verwachting in, nauwelijks een rol en ook het al dan niet huisvrouw, jong of student zijn heeft nauwelijks effect.

Dit is ook het geval wanneer we ons beperken tot de groepen met de meest uitgesproken stellingname. Vergelijken we degenen die op geen enkel punt aangeven dat ze zich bedreigd voelen met degenen die op geen enkel punt aangeven dat ze zich niet bedreigd voelen, dan wordt alleen de al bestaande samenhang met opleiding een slag sterker en krijgt ook inkomen enige invloed. Bij de andere achtergrondkenmerken doen zich ook dan verrassend genoeg geen noemenswaardige effecten voor. Hetzelfde geldt voor de samenhangen met de houding tegenover de beleidsmaatregelen. Zelfs wanneer we ons beperken tot personen met de meest uitgesproken stellingname, verandert de situatie dus vrijwel niet.

Ook bij een multivariate aanpak, waarbij via (logistische) regressieanalyse is onderzocht wat de eventuele effecten zijn van mogelijke combinaties van achtergrondkenmerken en de bijdrage daarin van elk kenmerk afzonderlijk, heeft alleen opleiding een significante invloed en is de toegevoegde waarde van de andere kenmerken niet het noemen waard.

Kennelijk is concurrentie een minder sterke drijfveer voor gevoelens van bedreiging en een voorkeur voor krasse maatregelen dan men op grond van eerder gevonden ecologische correlaties zou vermoeden. Alleen laagopgeleiden gedragen zich volgens verwachting. Zij zijn, in vergelijking met hoogopgeleiden, meer verontrust en vaker

genegen tot krasse maatregelen. Mensen met een laag inkomen, werklozen, uitkeringsgerechtigden en gehuwden onderscheiden zich daarentegen niet of nauwelijks van hun tegenvoeters.

Dat aanhangers van extreem-rechts meer moeite hebben met allochtonen en vaker kiezen voor maatregelen die de integratie van allochtonen niet ten goede komen ligt in de lijn der verwachting. Van de ruim twee duizend ondervraagden zijn er zeven die zeggen dat ze bij de Tweede Kamer verkiezingen in 1994 hebben gestemd op de CD (0,4%). Ook hier leidt rechtstreeks vragen naar de politieke voorkeur dus tot een forse onderschatting van de voorkeur voor extreem-rechtse partijen. De zeven, die wel met een dergelijke voorkeur voor de dag komen, gedragen zich volgens verwachting, maar dit aantal is uiteraard te klein voor een verantwoorde generalisatie. Wel kan worden nagegaan in hoeverre er verschillen zijn tussen de aanhangers van de grote politieke partijen. Daarbij wordt een opvallende positie ingenomen door de aanhangers van de VVD. Maar liefst 30% van deze groep komt bij alle zes beleidsmaatregelen aan de onwelwillende kant van de schaal terecht. Bij de andere grote partijen is dit duidelijk minder vaak het geval: CDA (19%), D66 (18%) en PVDA (15%). Evenzo zijn er bij de VVD weinig mensen te vinden die bij alle maatregelen een welwillend standpunt innemen: 8% tegenover 15% voor het CDA, 20% voor D66 en 29% voor de PVDA.

Bij de hoog opgeleiden onder de VVD-ers daalt het percentage onwelwillenden tot 20%. Ook bij de hoog opgeleiden in de andere partijen daalt dit percentage: tot 13% voor het CDA, 12% voor D66 en 4% voor de PVDA. In tegenstelling tot de andere partijen zijn in de VVD de hoog opgeleiden echter niet vaker bereid tot een welwillend standpunt. Met slechts 8% welwillenden blijven ze ver achter bij de percentages die gelden voor de hoogopgeleiden die voor een andere partij hebben gekozen (CDA: 20%, D66: 26% en PVDA: 38%). Het percentage is zelfs minder groot dan voor de laag opgeleiden in de eigen en andere partijen: VVD (9%), CDA (13%), D66 (16%) en PVDA (21%) (19). De VVD is de enige partij waar ook onder de hoog opgeleiden de onwelwillendheid overheerst.

Ook gegeven de partij-politieke voorkeur is het effect van opleiding dus duidelijk aanwezig, maar waar het gaat om stemmers op de VVD minder eenduidig. Weliswaar verkleint een hoge opleiding ook daar de kans op een onwelwillend standpunt, maar de kans op een uitgesproken welwillende opstelling wordt er niet groter door. Wordt 'het wel of niet stemmen op de VVD' opgenomen in de regressievergelijkingen met 'de houding tegenover de beleidsmaatregelen' als afhankelijke variabele, dan is het effect ervan significant en vrijwel even sterk als van opleiding (20). Kennelijk legt partij-politieke voorkeur dus meer gewicht in de schaal dan de andere achtergrondkenmerken.

8. SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Een door de aanwezigheid van allochtonen opgeroepen gevoel van bedreiging is geen zeldzaam verschijnsel. Veel ondervraagden vinden dat allochtonen worden voortrokken bij de toekenning van woonruimte en dat ze hier naar toe komen om te profiteren van de sociale voorzieningen. Ook is er weinig steun voor de opvatting dat ze hier een bestaan moeten kunnen opbouwen met behoud van de eigen culturele identiteit. Wel wijzen, althans gemeten aan de voorgelegde items (21), de reacties over

het geheel genomen vaker op de af- dan op de aanwezigheid van gevoelens van bedreiging. Bij de reacties op mogelijke maatregelen gericht op integratie van allochtonen ligt dit anders. Daarbij komt men vaker aan de onwelwillende kant van de schaal terecht. Vooral is er weinig steun voor een soepel asielbeleid en nogal wat verzet tegen extra aandacht voor de taal en cultuur van allochtone leerlingen. Ook het verlenen van stemrecht aan allochtonen stuit op de nodige weerstand en zelfs een ingrijpende maatregel als het terugsturen van allochtonen na een jaar werkloosheid kent bijna even veel voor- als tegenstanders. Zoals verwacht staan deze standpunten niet los van de ervaren bedreiging. Is men meer verontrust over de aanwezigheid van allochtonen dan staat men meer afwijzend tegenover een op integratie gericht beleid. Dat deze afwijzing vaker voorkomt dan men op grond van het aantal verontrusten zou verwachten is een gevolg van het feit dat ook niet verontrusten nogal eens geneigd zijn tot een onwelwillend standpunt, vooral waar het gaat om een soepel asielbeleid en het verlenen van stemrecht aan allochtonen.

Tegen de verwachting in zijn er weinig aanwijzingen voor de stelling dat verontrusting en afwijzing sterker naar voren komen bij die autochtonen waarvoor de culturele en economische belangenstrijd het sterkst is. Alleen laagopgeleiden gedragen zich volgens verwachting. Bij gehuwden, mensen met een laag inkomen, werklozen en uitkeringsgerechtigden is dit niet of nauwelijks het geval en ook bij de mogelijke combinaties van kenmerken doet alleen opleiding haar invloed gelden. Verontrusting en afwijzing zijn niet voorbehouden aan de genoemde groepen en zijn er, afgezien van de groep laag opgeleiden, ook niet noemenswaardig sterker. Overigens gaat ook een hoge opleiding niet altijd samen met een meer welwillend standpunt. Een frappant voorbeeld daarvan doet zich voor bij de aanhang van de VVD. Daar is het percentage dat een welwillend standpunt inneemt bij alle beleidsmaatregelen het kleinst onder de hoogopgeleiden, zelfs kleiner dan onder de laagopgeleiden in de eigen en andere grote partijen.

Afgaande op de antwoorden van de ruim tweeduizend ondervraagde Nederlanders is verontrusting over de aanwezigheid van allochtonen geen gemeengoed, maar ook geen zeldzaam verschijnsel, terwijl een op integratie gericht beleid zelfs vaker niet dan wel weerklank vindt. Duidelijk is ook dat deze gevoelens en standpunten zich zeker niet alleen manifesteren, en zelfs niet voornamelijk, bij die autochtonen waarvan we hadden verwacht dat ze er gezien hun maatschappelijke positie het meest ontvankelijk voor zouden zijn.

VOETNOTEN

- (1) Bovendien zou, los van de vraag of dit via een enquête op valide wijze is te achterhalen, louter informatie over de keuze voor een extreem-rechtse partij een te beperkte invulling geven van de in Nederland aanwezige voedingsbodem voor extreem rechts.
- (2) Gebruik is gemaakt van een panel van circa tweeduizend huishoudens, samengesteld door Telepanel Marktonderzoek. Vergelijking met CBS-populatiegegevens leert dat het panel landelijk representatief mag worden genoemd. De werkwijze, computergestuurd enquêteren, zorgt er voor dat de steekproefuitval,

de achilleshiel van surveyonderzoek, laag is. Zie de informatie brochure van Telepanel Marktonderzoek, Sarphatistraat 147, 1018GD Amsterdam.

- (3) Ook de laatstgenoemde uitspraak raakt in de visie van de genoemde onderzoekers (Scheepers, Eisinga, Felling en Billiet) een aspect van het begrip etnocentrisme. De reactie op deze uitspraak plus die op de vier uitspraken, die we gebruiken voor de meting van de ervaren economische dreiging, vertegenwoordigen volgens hen een dimensie van etnocentrisme, die wordt aangeduid met de algemene term 'ervaren dreiging'. Gezien de verdergaande uitsplitsing die wij op het oog hebben, in een meer economische en een meer culturele variant van deze dreiging, is de betreffende uitspraak aangevuld met drie andere, waarbij in onderzoek naar dimensies van etnocentrisme de reacties op de eerstgenoemde uitspraak van die drie al eerder zijn onderzocht bij een steekproef uit het Vlaamse en uit het Waalse deel van de Belgische bevolking (zie Billiet, 1995). Daar konden ze, zij het niet exclusief en in de ene steekproef duidelijker dan in de andere, worden teruggevoerd op een factor 'ervaren bedreiging'.
- (4) De vier eerstgenoemde uitspraken, althans sterk vergelijkbare formuleringen ervan, zijn al eerder gebruikt in onderzoek naar het bestaan van extreem-rechtse denkbeelden (Scheepers, e.a., 1994c en Van Leusden en Moors, 1995). Drie ervan waren eveneens bedoeld voor de meting van de mening over het beleid ten aanzien van minderheden, terwijl de uitspraak over de voorkeur bij ontslag een onderdeel vormde van een aantal vragen gericht op de mening over sociale discriminatie (Scheepers, e.a., 1994c). Deze uitspraak is door ons zo geformuleerd dat ze ook kan worden gebruikt voor de meting van de mening over een beleid gericht op positieve discriminatie, met dien verstande dat een onderschrijving van de betreffende uitspraak zal worden opgevat als een afwijzing van dit beleid. De drie laatstgenoemde uitspraken zijn bedoeld om ook zicht te krijgen op de mening over (mogelijke) beleidsmaatregelen gericht op politieke integratie van allochtonen en het voor hen bestaande recht op behoud van de eigen cultuur.
- (5) De b-items betreffen aspecten van beleid, de e- en c-items aspecten van verontrusting. Van contaminatie zou alleen sprake zijn wanneer men er bij voorbaat van uitgaat dat verontrusting en afwijzing van een op integratie gericht beleid één en hetzelfde zijn. Onderzoek naar een eventuele samenhang wordt dan overbodig. In een aantal b-items worden dezelfde onderwerpen aangekaart als in de e- en c-items. Of er tussen het betreffende e- of c-item en het bijbehorende b-item samenhang zal bestaan blijft echter een kwestie van afwachten. Zo zou men, niet ten onrechte, een sterk negatieve samenhang verwachten tussen c1 en b9; beide uitspraken hebben immers werkgelegenheid als onderwerp. Deze samenhang valt echter onverwacht laag uit ($r = -.17$).
- (6) Gevoelens van politieke en maatschappelijke machteloosheid (anomie) en cultureel lokalisme, een sterke gerichtheid op de lokale samenleving en een daarbij behorende sterke overeenstemming over de daar geldende waarden en normen, hebben eveneens hun effecten op etnocentrisme, maar minder sterk.

- (7) Bij de Vlamingen verkleint een hoge opleiding de kans op een autoritaire instelling niet. Vergelijking tussen de beide nationaliteiten, en dat wordt door de onderzoekers als meest opvallende resultaat gepresenteerd (Billiet, e.a., 1992), laat zien dat Vlamingen meer etnocentrisch, meer autoritair, meer anomisch en sterker gericht zijn op de lokale samenleving. Wel zijn in de periode '85-'91 ook in Nederland de hogere beroepsgroepen en de mensen met een hogere opleiding meer etnocentrisch geworden. Een verschuiving die even groot is als bij de meer kansarme categorieën (lager opgeleiden en lagere beroepsgroepen). Het verschil in de mate van etnocentrisme tussen de meer en minder kansarmen is dus in absolute termen nog steeds even groot (Scheepers, e.a., 1994a).
- (8) Van de groep die voldoet aan de vier genoemde kenmerken neemt bijna de helft (49%) een uitgesproken negatieve houding in. Is het tegendeel het geval, dan gaat het om amper 11%. Daarnaast wordt een negatieve houding tegenover migranten weer in de hand gewerkt door gevoelens van maatschappelijke machteloosheid (anomie), waarbij men zich beroofd voelt van betekenisvolle relaties met anderen, zich uitend in wantrouwen tegenover anderen en weinig vertrouwen in de toekomst en de eigen mogelijkheden. Daarbij aansluitend lijkt de negatieve houding tevens te worden gevoed door werkloosheid, de noodzaak tot huishoudelijke bezuiniging, weinig sociale contacten en het ontbreken van positieve ervaringen met migranten (Billiet, e.a., 1990).
- (9) Daarnaast blijkt de CD ook steeds meer voet aan de grond te krijgen bij nog niet genoemde groepen als de inwoners van kleinere dorpen, mensen van middelbare leeftijd en 65-plussers, modale inkomensgroepen, katholieken en degenen die voorheen stemden op de gevestigde politieke partijen (Scheepers, e.a., 1993).
- (10) Een voorkeur voor extreem-rechts is ook vaker, zij het eveneens in mindere mate, te vinden bij uitkeringsgerechtigden en, waar het de onkrkelijken betreft, bij laag opgeleide zelfstandigen en laag opgeleide ambtenaren (Scheepers e.a., 1994b).
- (11) In tegenstelling tot de situatie in Nederland speelt werkloosheid geen significante rol en spreken kleine zelfstandigen en huisvrouwen zich relatief weinig uit voor extreem-rechts (Scheepers, e.a., 1995).
- (12) Van de onthulling van een schijnverband door 'wegverklaren' kan alleen sprake zijn wanneer de wegverklarende variabele (etnocentrisme) in tijd vooraf gaat aan zowel de wegverklarde (autoritarisme) als de afhankelijke variabele (voorkeur voor Vlaams Blok). Dit is hier niet het geval. Autoritarisme wordt ook door de onderzoekers zelf en ook in eerder onderzoek (Billiet, e.a., 1992) gebruikt en gezien als verklaring voor etnocentrisme, en niet andersom. Eventueel zou sprake kunnen zijn van een causale keten, waarbij autoritarisme niet wordt wegverklaard, maar een samenhang tussen deze variabele en een keuze voor het Vlaams Blok wordt geïnterpreteerd door de variabele etnocentrisme (zie o.a. Swanborn, 1981).

- (13) Is onder degenen die niet kiezen voor het Vlaams Blok etnocentrisme wèl een zeldzaam verschijnsel, dan moet worden geconcludeerd dat het meten van etnocentrisme met behulp van een etnocentrisme schaal duidelijk iets anders is dan de meting ervan op grond van expliciet genoemde etnocentrische motieven als antwoord op de vraag waarom men kiest voor het Vlaams Blok. In dat geval kunnen deze gegevens echter ook niet worden gebruikt als extra ondersteuning voor het bestaan van een samenhang tussen etnocentrisme en de kans op een keuze voor het Vlaams Blok.
- (14) De steekproef bestaat uit 2372 personen van 16 jaar of ouder. Voor 268 daarvan geldt dat ze zelf of (één van) hun ouders niet in Nederland zijn geboren. Ze zijn te betitelen als allochtoon en, omdat het hier gaat om de mening van autochtonen, buiten beschouwing gelaten. De steekproef waarmee is gewerkt heeft dus een omvang van 2104 personen.
- (15) Gemeten aan Cronbachs α worden waarden gevonden van rond de 0.70, waarbij de item-totaal correlaties zich bewegen rond de 0.50.
- (16) Factoranalyse wijst uit dat bij beide schalen sprake is van één hoofd-dimensie, waarbij de verklaarde variantie in beide gevallen gelijk is aan ruim 50%.
- (17) Voor Cronbachs α wordt een waarde gevonden van .83 en de item-totaal correlaties bewegen zich tussen de .42 en .69. De items b9 en b14 hebben met een waarde van .42 de laagste item-totaal correlaties. Worden deze twee items buiten beschouwing gelaten dan blijft de Cronbachs α , ondanks het kleinere aantal items, op hetzelfde niveau (.83) en is er bovendien sprake van unidimensionaliteit. Er wordt dan één hoofddimensie gevonden met een verklaarde variantie van ruim 50%.
- (18) Tot 'lage opleiding' worden zij gerekend die niet minstens één van de volgende schooltypen met succes hebben doorlopen: HAVO, VWO, HBS, HBO, WO. Bij 'laag inkomen' is gekozen voor de inkomens uit het eerste kwartiel. Operationalisering met behulp van de inkomens beneden de mediaan levert vrijwel dezelfde samenhangen. De door Telepanel aangeboden informatie laat enige variatie toe in de operationalisering van het begrip 'werkloos'. Welke invulling men ook kiest, de samenhangen met 'bedreiging' en 'beleid' blijven uiterst zwak. Hetzelfde geldt voor het begrip 'uitkeringsgerechtigd'. 'Studenten' zijn alle studerende aan school of universiteit ouder dan 17 jaar. 'Jong' zijn de 25% jongsten uit de steekproef. Worden de 25% oudsten afgezet tegen de rest, dan is er eveneens nauwelijks samenhang en dit is ook het geval wanneer de variabele leeftijd niet wordt gedichotomiseerd.
- (19) Voor de ervaren dreiging wordt een vergelijkbaar patroon gevonden. Bij de VVD-aanhang is, in vergelijking met de andere grote partijen, het percentage mensen dat zich op geen enkel punt bedreigd voelt opvallend klein, terwijl het percentage dat zich op alle punten bedreigd voelt er het grootst is. Ook zijn bij de VVD de verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden gemiddeld weer kleiner dan bij de andere partijen.

- (20) 'Partijkeuze' is hier dichotoom: stemmers op de VVD worden vergeleken met stemmers op CDA, D66 of PVDA. De verklaarde variantie is 15%, waarvan ruim 8% is toe te schrijven aan 'opleiding' en ruim 6% aan 'partijkeuze'. Nemen we 'bedreiging' als afhankelijke variabele dan ontstaat een zelfde beeld: 14% verklaarde variantie, waarvan 8% voor 'opleiding' en 6% voor 'partijkeuze'.
- (21) De vast te stellen verontrusting is uiteraard mede afhankelijk van de gekozen operationalisering. Zo blijkt huisvesting in dit onderzoek een heikel punt. Zouden meer items over daaraan verwante onderwerpen zijn opgenomen, dan is niet uitgesloten dat daardoor de bij een persoon gesignaleerde mate van verontrusting stijgt, met name wanneer tegelijkertijd items zouden zijn weggelaten over onderwerpen die minder aanleiding tot verontrusting blijken te geven. Vanzelfsprekend geldt ook het omgekeerde. Evenzo is het aantal verontrusten te beïnvloeden door de formulering van de uitspraken te versterken of te verzwakken, waarmee de drempel voor instemming wordt verhoogd of verlaagd. Ook de absolute hoogte van het percentage verontrusten is mede afhankelijk van de bij de operationalisering gemaakte keuzen, hetgeen overigens minder relevant is wanneer verschillen tussen groepen het onderwerp van onderzoek zijn.

BIBLIOGRAFIE

- BIJLSMA, T. en F. KOOPMANS (1996), 'Stemmen op extreem-rechts in de Amsterdamse buurten', *Sociologische Gids*, (3): 171-182.
- BILLIET, J., A. CARTON en R. HUYS (1990), 'Een sociologische verklaring van de xenofobie in België', *Tijdschrift voor Sociologie*, 11 (5-6).
- BILLIET, J., R. EISINGA en P. SCHEEPERS (1992), 'Etnocentrisme in de Lage Landen: opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen', *Sociologische Gids*, (5-6): 300-323.
- BILLIET, J. (1995), *Theoretical dimensions and measurement models of attitudes towards ethnic minorities*. Paper prepared for presentation at the "Eighth Conference of the International Research Group on Methodology and Comparative Survey Research", Prague, May 3-6.
- EISINGA, R. en P. SCHEEPERS (1989), *Etnocentrisme in Nederland, theoretische en empirische modellen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- EISINGA, R., A. CARTON en J. LAMMERS (1992), 'Nederlanders en Vlamingen over de oorzaken van sociaal-economische ongelijkheid tussen allochtonen en autochtonen', *Sociologische Gids*, (1): 4-27.
- HUSBANDS, C.T. (1983), *Racial exclusionism and the city: The urban support of the National Front*. London: George Allen & Unwin.
- PENNINX, R. (1988), *Minderheidsvorming en Emancipatie. Balans van Kennisverwerving ten aanzien van Immigranten en Woonwagengewoners, 1967-1987*. Samsom: Alphen aan de Rijn.
- RATH, J. (1985), *Migranten, de Centruumpartij en de deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam*. Leiden: COMT.

- SCHEEPERS P., R. EISINGA en J. LAMMERS (1993), 'Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992', *Mens en Maatschappij*, 68 (4): 363-385.
- SCHEEPERS P., R. EISINGA en E. LINSSEN (1994a), 'Etnocentrisme in Nederland: veranderingen bij kansarme en/of geprivilegeerde groepen?', *Sociologische gids*, (3): 185-201.
- SCHEEPERS P., R. EISINGA en J. LAMMERS (1994b), 'Het electoraat van extreem-rechts in Nederland, contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief', pp. 93-117, in: G. VOERMAN (ed.), *Jaarboek van Politieke Partijen 1993*. Groningen: Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen.
- SCHEEPERS P., R. EISINGA en A. FELLING (1994c), 'Het electoraat van extreem-rechts: theoretische verklaringen, empirische bevindingen, conceptualisering en operationalisering', *Rechts-extremisme en kiezersonderzoek*, bundel uitgegeven naar aanleiding van de studiedag van 11 november 1994 over rechts-extremisme en kiezersonderzoek. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SCHEEPERS P., J. BILLIET en H. DE WITTE (1995), 'Het electoraat van het Vlaams Blok. De kiezers en hun opvattingen', *Sociologische gids*, (3): 232-252.
- SWANBORN, P.G. (1981), *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, inleiding in ontwerpstrategieën*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- SWYNGEDOUW, M. (1990), 'Verkiezingen in Antwerpen: het Vlaamse Blok, Islamitische minderheden en kansarmoede', *Tijdschrift voor Sociologie*, 11 (5-6): 401-429.
- VAN HOLSTEYN, J.J.M. (1994), 'Vallen en opstaan: Opmerkingen over onderzoek naar rechts-extremisme, plus enkele stellingen', *Rechts-extremisme en kiezersonderzoek*. Bundel uitgegeven naar aanleiding van de studiedag van 11 november 1994 over rechts-extremisme en kiezersonderzoek. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- VAN LEUSDEN, H. en H. MOORS (1995), 'Leeftijd en opleiding sterk bepalend voor meningen over allochtonen', *Demos*, 11 (6): 46-48.